

**Ս. ԲԱՐՍԻՈՒԴԱՐՅԱՆԻ ԴԵՐԸ ԱՐՑԱՆԻ ՎԻՍԱԿԱՆ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔՄԱՆ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**

1950-ական թվականների վերջերին հայրենիք վերադարձավ խորհրդային բանտերից, ճամբարներից և հարկադիր աքսորավայրերից հրաշքով փրկված, անվանի հայազետ Սեդրակ Բարխուդարյանը: Նա ձեռնամուխ եղավ տարիներ առաջ կիսատ ու թերի թողած գիտական աշխատանքներին: Հ. Օրբելու՝ իր սիրելի ուսուցչի խորհուրդներով նա ձեռնարկեց իրեն հոգեհարազատ՝ հայ վիճագրության հավաքման, վերծանման, հրատարակման դժվարին, բայց և խիստ կարևոր գործը:

Մառի և Օրբելու երազանքն էր՝ տեսնել հրատարակված հայ վիճագրության հատորները գիտական որոշակի սկզբունքների կիրառմամբ: Սակայն հայ մշակույթի հարուստ այդ ժառանգության հրատարակության խնդիրը մինչև 1960-ական թվականների սկիզբը մնում էր անիրագործելի:

Իր ուսուցչի հետ, Սեդրակ Բարխուդարյանը, բազմաթիվ հանդիպումների ընթացքում, ծավալում էին լայն քննարկումներ՝ ապագա դիվանների կառուցվածքի, արձանագրությունների հավաքման մեթոդների, լուսանկարների, տառանիշերի, գրչագրերի և զանազան այլ հարցերի շուրջ: Այս կարևոր ելակետային խնդիրներն էին հենց դրվելու դիվանների հրատարակման հիմքում:

Ժամանակը, բնությունը, ինչու չէ՛ նաև մարդկային գործոնը, ավերման էին ենթարկում հուշարձանները և նրանց վրա փորագրված արձանագրությունները. անհրաժեշտ էր հանդես բերել աշխատասիրություն, ջանք ու եռանդ՝ օր առաջ փրկելու կործանումից դարերի խորքից մեզ հասած այդ ժառանգությունը: Արցախի հուշարձանների վիճակը առավել քան մտահոգիչ էր. հայտնի պատճառներով անհրաժեշտ էր շտապել:

Միայն միացյալ արշավախմբի դեպքում կարող էին հայ մասնագետները մուտք գործել Ղարաբաղ: Խնդիրը դժվարին էր, բայց իրագործելի: 1960 թվականին Հայաստանի և Ադրբեջանի գիտությունների ակադեմիաների համաձայնությամբ, երկու հանրապետությունների տարածքների վրա սփռված երկու ժողովուրդների պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեցող հայերեն և արաբատառ արձանագրությունների հավաքումը և հրատարակումը դարձավ հրատապ ու անհետաձգելի: Միացյալ արշավախումբն իր աշխատանքները սկսեց Լեռնային Ղարաբաղից: Գիտարշավի ընդհանուր ղեկավարն էր՝ Սեդրակ Բարխուդարյանը: Գիտարշավին հայկական կողմից մասնակցել են Գ. Կարախանյանը, Գր. Գրիգորյանը, Ս. Ավագյանը, Արտ. Վրույրը, Ա. Մանուչարյանը, իսկ Ադրբեջանական կողմից՝ Մ. Նեյմատովան. Յուս. Յուսիֆովը, Ա. Գուլիևը, Զ. Ջիդդին, Սուլեյմանովը: Համատեղ արշավախմբի աշխատանքները տևել են չորս տարի՝ մինչև 1964 թ.: Իր արշավախմբի հետ Սեդրակ Բարխուդարյանը շրջում էր ողջ Արցախը, իսկ նրա հարակից որոշ շրջաններ՝ (Լաչին, Քյալբաջար, Խանլար, Գետաբակ) ոչ ամբողջովին: Եղել են վայրեր, որտեղ որոշ արգելքների պատճառով հուշարձանը կամ տարածքը դուրս է մնացել հետազոտողի տեսադաշտից: Գիտարշավի ընթացքում հայտնաբերվել են նոր նյութեր, իսկ բազմաթիվ արձանագրություններ էլ՝ վաղուց արդեն գոյություն չունեին:

Արցախի հուշարձանների և վիճագիր արձանագրությունների հավաքման ու հրատարակման գործում մասնակից են եղել անցյալի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ՝ Շախաթունյանցը, Ջալալյանցը, Մ. Բարխուտարյանցը, Ե. Լալայանը, Խ. Դադյանը, Մ. Տեր-Մովսիսյանը, Գ. Հովսեփյանը և Բարխուդարյանի սիրելի ուսուցիչ՝ Զ. Օրբելին:

1909 թթ., տակավին ուսանող, Անիի պեղումների մասնակից Հովսեփ Օրբելին Մառի հանձնարարականով, սկսում է զբաղվել նեֆրիտյան դաշույնի երախակալի վրայի արձանագրությամբ, որն ազդարարում էր տիրոջ անունը՝ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ԻՇԽԱՆ ԽԱՉԵՆՈ (3):

Անվանի իշխանն ապրել էր 13-րդ դարում՝ Խաչենում: Հիշյալ դաշույնի մշակութային արժեքի խորը գիտակցմամբ, Օրբելին մեկնում է Արցախ: Նա 17 օր ընդամենը մնում է Խաչենում, որի ընթացքում ծանոթանում և ուսումնասիրում է մի շարք հուշարձաններ՝ Կոշիկ անապատ, Մեծիրանից Ս. Հակոբա վանք, Առաջածորի եկեղեցի, Գանձասար,

Հավուց պտուկ, Խաղարի վանք և Դադի վանք:

Այս հուշարձաններից հավաքվում է մոտ 300 արձանագրություն, որոնց հրատարակությունը հետաձգվում է վիճազիր տառատեսակների բացակայության պատճառով: Հետագայում Օրբելին նպատակահարմար է գտնում նյութը հրատարակել փոքր ժողովածուներով: Առաջին ժողովածուն ընդգրկում է մոտ 100 արձանագրություն, որոնք վերաբերում էին Գանձասարի և Հավուց Պտուկի հուշարձաններին: Քաղաքական իրավիճակների խառնաշփոթում այն այդպես էլ չի հրատարակվում: Տարիներ անց՝ Օրբելու կողմից սրբագրված և պահպանված միակ օրինակը Սեդրակ Բարխուդարյանի կողմից ընդգրկվեց Արցախի պրակի համապատասխան բաժնում: Արցախյան արձանագրություններում առկա են շինարարական, հուշարձանների վերակառուցման, վերանորոգման, նվիրատվական տեղեկությունները: «Արցախի տարածքում գտնված հուշարձանների ժամանակագրական և ոճական առանձնահատկությունները նույնն են, ինչ որ Հայաստանի այլ վայրերում», - գրում է Սեդրակ Բարխուդարյանը¹:

Իր կենդանության օրոք նա ավարտին հասցրեց Արցախի արձանագրությունների ժողովածուն, որը կազմեց «Դիվան հայ վիճագրության» մատենաշարի 5-րդ պրակը՝ ընդգրկելով 1071 արձանագրություն: Պրակը հրատարակվեց նրա մահից 12 տարի հետո՝ 1982 թվականին:

Սեդրակ Բարխուդարյանը՝ անբողջովին զբաղված լինելով դիվանների հրատարակման խնդիրներով, ժամանակ չէր գտնում զբաղվելու վիճակաբանագրերի առանձին բնագավառների քննական վերլուծություններով: Արցախի պրակի նյութերը պատրաստելիս նա պատմաբանին բնորոշ հեռատեսությամբ կարևորում էր որոշ պատմամշակութային խնդիրների հրատապ ուսումնասիրությունը: Իր վերջին՝ «Էջեր Արցախի և հայ-աղվանական առնչությունների պատմությունից» աշխատության մեջ նա անդրադառնում է Արցախի և հարևան շրջանների քաղաքական պատմամշակութային հիմնախնդիրներին: Աշխատության մեջ առաջին անգամ վեր է հանում Համամ իշխանի տապանագրի արձանագրությունը, որը հայտնաբերվել էր Սոֆուլու-Տիգրանակերտ կամ Գյավուր Ղալա կոչվող ավերակներից. արձանագրությունը

¹ Ա. Բարխուդարյան, Դիվան հայ վիճագրության, Արցախ, V պրակ, 1982 թ., էջ 9:

ունի բացառիկ սկզբնաղբյուրային նշանակություն¹: Ցավալի է, որ այդ աշխատությունը մինչև այժմ մնում է անտիպ:

Ս. Բարխուդարյանի անձնական արխիվում պահպանվել են տասնյակ նամակներ. հեղինակներից գրեթե բոլորը՝ դաշտային Ղարաբաղի բնակիչներ են: Մարդիկ լսելով, որ Հայաստանից եկած գիտնականները ուսումնասիրում են Լեռնային Ղարաբաղի հնությունները, ոգևորված և պատրաստակամ խնդրում են, որ հիշյալ արշավախմբերը այցելեն նաև իրենց գյուղերը: Հատկապես նամակները շատ են Շամխորի հայաբնակ Բարսում, Չարդախլու, Մարտունի, Սալեր, Օլագիր, Բադա, Նուզգեր գյուղերից:

Ստորև ներկայացնում ենք մի հատված՝ նրան ուղղված նամակից. «Ընկեր Բարխուդարյան, մեր կողմերում ոչ մի գիտական արշավախումբ չի եղել և կորչում են հնությունները. խնդրում ենք մի արշավախումբ դրկեք: Մեր հայ գյուղերը Ձեզ մեծ օժանդակություն ցույց կտան ամեն խնդրում, միայն ձեռնարկեք այդ գործը»:

Հնությունների կորստյան ցավով էր ապրում նաև 82-ամյա Թադևոս Դաշյանը՝ ծնունդով Դաշքեսանի շրջանի Ջագլիկ գյուղից:

Բարխուդարյանը մեկն էր, հոգսերը՝ շատ. ամարդարությունները ալեկոծել էին նրա հուզաշխարհը: Նա չէր կարող չզնայ Արցախ աշխարհի, չքայլել նրա սարերով ու ձորերով, չմտնել նրա մթին անտառները՝ հայերեն արձանագրություն փնտրելու հույս ու հավատով՝ հաղթահարելով բազում դժվարություններ: Նա սիրեց հայոց աշխարհի այդ չքնաղ անկյունը: Արցախցիների կողմից իրեն ուղղված բազում հարցերին պատասխանում էր. «Ամուր մնացեք այս հողի վրա, դա է փրկությունը»:

Իսկ իր կազմած Արցախ կոթողային հատորը ամենանշանավոր փաստավավերագրական ժողովածուն է՝ Արցախի հայկականությունը վերահաստատող հիմնարար վկայություններից մեկը:

¹ Տե՛ս Ս. Բարխուդարյան, Արցախ, V պրակ, 1982 թ., էջ 135-136: Տե՛ս նաև Ս. Բարխուդարյան, «Տեղեկագիր», ԳԱ, 1964, N 1, էջ 61-64: